

ІДЕЯ ФЕДЕРАЛІЗМУ В ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

IDEA OF FEDERALISM IN POLITICAL VIEWS OF MIKHAIL HRUSHEVSKY

Осуховський О.І.,

*аспірант кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету*

Михайло Грушевський – один з найвідоміших представників української політичної думки. М. Грушевський – автор багатьох наукових праць, публіцистичних статей та політичних виступів, вагома частина яких присвячена питанню про взаємини України з Росією в їхньому історичному розвитку, як в умовах царського самодержавства, так і в оновленій Російській державі, а також поза її державними формами. М. Грушевський брав активну участь у розробленні програми української партії «соціалістів-революціонерів». М. Грушевський є автором теоретичної праці «Якої ми хочемо автономії й федерації». Також видатний політичний діяч України в лютому–березні 1918 р. видав збірник «На порозі нової України».

Однією з основних ідей, якими керувався М. Грушевський, була ідея федералізму («держава»). Ідея федералізму залишається домінуючою протягом усього періоду наукової та громадсько-політичної діяльності Михайла Грушевського.

Варто відмітити, що М. Грушевський, А. Степаненко та інші були авторами конституції УНР, яка була ухвалена Центральною Радою 29 квітня 1918 р., призначена до оголошення на Українських Установчих Зборах, але ця конституція внаслідок перевороту так і не ввійшла в життя.

Стаття присвячена ролі Михайла Грушевського в українській політичній думці, характеристиці його внеску в розроблення проблем української державності. Досліджено вплив ідеї федералізму в наукових та політичних концепціях ученого, еволюція поглядів М. Грушевського на україно-російські взаємини. Наголошується, що чимало ідей і концепцій науковця і державного діяча співзвучні сьогоднішньому і не втратили своєї актуальності на сучасному етапі державотворення. Виокремлено слабкі й суперечливі сторони історіографічної спадщини М. Грушевського, які не витримали випробування часом і викликають застереження в сучасних геополітичних реаліях.

Ключові слова: федералізм, взаємини між Україною та Росією, федеративне державне об'єднання, Михайло Грушевський.

Mykhailo Hrushevsky is one of the most prominent representatives of Ukrainian political thought. M. Hrushevsky is the author of many scientific works, nonfiction articles and political speeches, a significant part of which is devoted to the question of Ukraine's relations with Russia in their historical development, both in terms of the tsarist autocracy and in the renewed Russian state, as well as outside its state forms. M. Hrushevsky actively participated in the development of the program of the Ukrainian Party of "Socialists-Revolutionaries". M. Hrushevsky is the author of the theoretical work "What We Want for Autonomy and Federation". Also, in February–March 1918, a prominent politician of Ukraine published a collection entitled "On the Threshold of a New Ukraine".

One of the main idea that guided M. Hrushevsky was the idea of federalism ("state"). The idea of federalism remains dominant throughout the period of Mikhail Hrushevsky's scientific and public – political activities.

It should be noted that M. Hrushevsky, A. Stepanenko and others were the authors of the constitution of the UNR, which was approved by the Central Rada on April 29, 1918, intended to be announced at the Ukrainian Constituent Assembly, but this constitution did not enter into force as a result of the coup.

The article is devoted to the role of Mykhailo Hrushevsky in Ukrainian political thought, characterization of his contribution to the development of problems of Ukrainian statehood. The influence of the idea of federalism in the scientific and political concepts of the scientist, the evolution of M. Hrushevsky's views on Ukrainian-Russian relations are investigated. It is emphasized that many ideas and concepts of the scientist and statesman are in tune with the present and have not lost their relevance at the present stage of state formation. The weaknesses and contradictions of the historiographical heritage of M. Hrushevsky, which have not stood the test of time and provoke reservations in modern geopolitical realities, have been singled out.

Key words: federalism, relations between Ukraine and Russia, federal state association, Mikhail Hrushevsky.

Постановка проблеми. Основні політичні погляди М. Грушевського є суперечливою темою серед науковців. З огляду на це ідеї федералізму в політичних поглядах Михайла Грушевського є актуальною темою дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато вітчизняних та зарубіжних учених при-

святили свої праці дослідженню однієї з найбільш відомих постатей української історії, вагомому політичному діячу М. Грушевському, серед них: Б. Кухта, О. Оглоблин, Л. Винар, О. Пріцак, В.А. Смолій та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вчені, як українські, так

і зарубіжні, досліджували спадщину Михайла Грушевського, його ідеї, погляди та доробки. Але недостатньо дослідженими залишаються ідеї федералізму в політичних поглядах М. Грушевського.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – проаналізувати основні ідеї федералізму в політичних поглядах Михайла Грушевського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Один із засновників грушевськознавства, історик Олександр Оглоблин, стверджує: «Дві основні ідеї керували Грушевським у його науковій роботі і в його громадсько-політичній діяльності <...> перша то була його ідея народництва («народна маса»), друга – ідея федералізму («держави») [10, с. 9]. З цим узагальненням важко не погодитись. Навіть у момент жорстокої кризи федералістичних ідей в Україні в 1918 р. вчений називав федералістичну традицію «провідною ідеєю нашого національного політичного життя». Аналізуючи програму української партії соціалістів-революціонерів, у розробленні якої він брав активну участь, Грушевський писав: «Українська партія соціалістів-революціонерів завжди вважала своїм обов'язком дотримуватись старих федералістичних принципів, висунених кирило-мефодіївцями (і ще раніше «Обществом Соединенных Славян»), не кажучи вже про старші прецеденти» [6, с. 44].

Про недвозначність позицій вченого і політичного діяча в цьому питанні свідчать і такі слова: «В минувщині ми ніколи не були прихильниками незалежності в ходячій, вульгарній розумінні цього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці і шибениці, се ніколи не захоплювало українських народників» [6, с. 46]. Характеризуючи ідеологію «старих» народників, до яких він відносить і себе, Грушевський зазначає, що перші голосні заклики до незалежності, які прозвучали в «Україна irredenta» Бачинського та «Самостійній Україні» РУП, були сприйняті ними з великим скептицизмом і побоюванням, що «з цього самостійного яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри» [6, с. 46]. Але й після 1917 р., коли була поставлена вимога самостійності та незалежності України, навіть тоді, «на порозі нової України», коли, за словами Грушевського, «згоріла <...> наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго і уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває – справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства, – керівники українського життя давно стояли під владою цих (федералістичних. – В.П.) гасел, і я сам не відрікаюсь їх» [4, с. 9, 10]. І навіть у 1920 р., повертаючись до проблеми незалежності України, Грушевський не вважає гасло самостійності неминучим; він впевнений, що за інших, більш

сприятливих, обставин суверенність українського народу, захист його національних, економічних і політичних інтересів можна було б забезпечити і на федеральній основі [6, с. 47].

Таким чином, ідея федералізму залишилась домінуючою протягом усього періоду наукової та громадсько-політичної діяльності вченого. В окремі моменти вона відступала на задній план під тиском більш популярної ідеї повної незалежності України, але й тоді продовжувала впливати на його світоглядні позиції. У зв'язку з цим спробуємо розглянути, хоча б у найзагальніших рисах, як відбивалась федералістична ідея в конкретних питаннях, що цікавили Грушевського і як ученого, і як політичного діяча.

Одним із найважливіших питань, до якого Грушевський постійно звертався у своїх наукових працях, публіцистичних статтях та політичних виступах, було питання про взаємини України з Росією в їхньому історичному розвитку в умовах царського самодержавства і в оновленій Російській державі, а також поза її державними формами. Поза сумнівом, Росія була в українсько-російських стосунках стороною активною і навіть агресивною. Тому, природно, Грушевський виділяє тут дві сторони цього, по суті, єдиного питання: 1) історико-політичне значення Росії, Російської держави; 2) програма державно-політичної перебудови Росії на засадах національно-територіальної автономії.

М. Грушевський стверджує: з'єднавшись 1654 р. з централістичною і бюрократичною Московською державою, Україна змушена була «повести оборонну боротьбу з домаганням московської централізації з прагненнями московського уряду обмежити автономні права України» [5, с. 59]. Ліквідація гетьманщини в кінці XVII ст. як наслідок політики російського уряду створила передумови для «примусового зросійщення українського життя, і українське життя та культура вступають у період російський, великоруський» [4, с. 15]. Вчений неодноразово підкреслював, що в XIX ст. Україна була остаточно відірвана від Заходу і повернена обличчям на північ, позбавлена своїх нормальних умов і викинута на великоруський ґрунт. «Під російським пануванням, – зауважував Грушевський, – з століття в століття розграбовувались, нищились, вимирали цілі племена, народи, раси» [4, с. 15]. Так створювалась «Російська імперія народів» [2, с. 105], – «той механічний конгломерат, позбавлений всякого внутрішнього об'єднання і стримуваний лише зовнішньою силою» [5, с. 65], що його він незмінно називав «тюрмою народів» [3, с. 13].

Отже, внаслідок з'єднання український народ протягом 17–20 ст. зазнав немало лиха від свого північного сусіда. Та незважаючи на це, Грушевський у своїх політичних поглядах стояв на платформі тісного зв'язку України та Росії, відносини

між якими, на його думку, повинні були базуватись на основах автономії і федерації, тобто автономного існування України в складі федеративної Російської держави. Цю думку Грушевський послідовно захищає в усіх своїх публіцистичних творах і громадсько-політичній діяльності, особливо з 1905 р. «Росія, – стверджував Грушевський, – не може розвиватися вільно й успішно, доки в цій перебудові не буде забезпечене вільне і не утиснене існування й розвиток її складових частин її народів, доки в її розвиткові, рухові, прогресі ці народи не будуть вбачати запоруку свого розвитку й прогресу. Без перетворення Росії у вільну спілку народів немислиме повне оновлення, її цілковите визволення від темних пережитків минулого» [5, с. 111]. До 1917 р. Грушевський вважав єдино можливим шлях, котрий він сформулював як «широке переведення принципу національно-територіальної і обласної автономії й забезпечення національних прав усіх народностей на їх територіях і поза ними. І в переведенні цих принципів – запорука збереження єдності Росії» [5, с. 67].

Лише після революції 1917 р. з'явилася реальна можливість здійснення програми створення автономної України в складі Російської Федерації, що, на переконання Грушевського, найбільше відповідає національним інтересам нашої країни.

У квітні 1917 р. М. Грушевський пише теоретичну працю «Якої ми хочемо автономії й федерації», в якій дає чіткий образ майбутньої автономної України у федеративній Російській Республіці. Така автономія, на думку вченого, «більш-менш наближається до державної самостійності» [7, с. 133]. М. Грушевський пропонував організувати політичну владу на засадах широкої місцевої самоуправи. Законодавча влада – Сойм – мала складатися з представників від усіх партій, течій і національних груп. Сойм мав би «порядкувати справами всієї України в її етнографічних межах». Правда, варто зазначити, що бажання М. Грушевського бачити Україну в її етнографічних межах було утопічним як на той час, бо він пропонував провести певні відрізування в Польщі (Хелм), Молдавії, Росії на користь України. Сейм «видаватиме закони в усяких справах, окрім тих небагатьох, що будуть полишені для парламенту загальнодержавного і міністрів республіки» [7, с. 133].

Отже, у федеральні органи Україна мала б делегувати: «Справи війни і миру», міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових <...> нагляд за поштами, телеграфами й залізницями держави, надавання певної одностайності карному <...> цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвм законодавстві» [7, с. 133].

Все ж решту мало перейти відповідно до компетенції «кураєвої». Це насамперед обирання виконавчого комітету чи ради краєвих міністрів, які поряд із захистом справ України представлятимуть її інтереси в раді міністрів федерації. Передбачались окремі міністри для охорони прав національних меншостей. Хоча військо і перебуватиме в межах України, підпорядковуватися воно буде центральній владі. «Право зносин з пограничними державами в справі охорони своїх торговельних і всяких інших інтересів мусить бути за Україною, і при укладанні трактатів республіки міністр український, як і міністри інших членів федерації, мусить мати голос. Війна і мир також не можуть бути рішені без їх участі» [7, с. 133].

Водночас М. Грушевський вслід за М. Драгомановим не захоплювався панслов'янством, тому він розглядав таку федерацію не як кінець усієї справи, а лише як певний важливий етап на шляху до «політичної перебудови Європи та її перетворення на Європейську Федерацію». Іншими словами, М. Грушевський вважав, що «велика революція Російська <...> велико вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську Федерацію <...> І от чому я й інші нітрохи не журимось повною політичною незалежністю України, не даємо їй ніякої ваги. Для *ближшого часу* зовсім досить *широкої української автономії в федеративній Російській республіці* (курсив наш – О.О.). А в будущині, сподіваємося, ця республіка вийде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одной з найбільш сильних, міцних і певних складових частин – одною з підстав сеї Європейської федерації» [7, с. 51].

Такі тоді були часи, такі мрії, такі оптимістичні плани... У всякому разі літо й початок осені 1917 р. зовсім не виключали, можливо, саме початку руху в цьому напрямку. Однак перелік лише законодавчих актів Центральної Ради про поширення влади на всю територію, про виняткове право ЦР видавати закони для УНР, Закон про Генеральний Суд показали, що одночасно почався рух й до перетворення автономії в «повну державу». Було владнано й проблему гарантії прав меншостей (національної, політичної, професійної), що дало змогу врегулювати відносини з Тимчасовим урядом, передбачалося ввести в Генеральний Секретаріат посаду секретаря в національних справах. Було також проведено з'їзд представників народів і областей, що прагнули федеративної перебудови Росії, який ухвалив резолюцію «Про федеративний устрій Російської республіки», що мала сприяти федералістичним настроям у Росії. Однак конкретні події кінця 1917 р, пов'язані з Жовтневою революцією в Петрограді, утворення в Харкові паралельної більшовицької влади кардинально змінили політичне мислення М. Грушевського. З його безпосередньою участю був підготовлений і задекларований

IV Універсал, який проголошував Україну «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу». Було заявлено, що «влада у ній буде належати тільки народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу...» [1, с. 100]. Під час голосування в Центральній Раді за цей Універсал було подано 39 голосів, проти – 4 голоси (російські соціал-демократи та представник Бунду), утримались – 6 [9, с. 212].

У лютому-березні 1918 р. М. Грушевський публікує ще один збірник «На порозі нової України», в якому він, урахувавши нові обставини, що склалися після проголошення незалежності України, тим не менше далі підтримує концепцію федералізму, правда тепер вже «народів Чорного моря». Він залишається також на соціалістичних позиціях.

М. Грушевський проголошує кінець східної, промосковської орієнтації, розробляє серію соціально-економічних реформ. Майже одночасно Центральна Рада приймає два важливих закони про національно-персональну автономію та про громадянство. Якщо перший акт дехто називав навіть «вершиною моральною» українства, який мав би забезпечити національну згоду й гармонію всіх націй, що проживали в Україні, то другий – Закон про громадянство УНР – був кроком назад. Згідно з цим законом «всі, хто не побажав бути громадянином УНР, у тримісячний строк мали виїхати з України», що викликало негативну реакцію. Навіть один з авторів збірника «Вехи» Б. Кістяківський, що на цей час уже був професором Київського університету, заявив, що «как украинский патриот опасаясь – как бы украинская государственность себя не скомпрометировала и не показала себя малокультурной».

Вершиною політичної думки на той час була конституція УНР, ухвалена Центральною Радою 29 квітня 1918 р., призначена до оголошення на Українських Установчих Зборах, яка внаслідок перевороту так і не ввійшла в життя. Серед її авторів були і М. Грушевський, і А. Степаненко та багато інших.

Вражає лаконічність (всього 83 пункти), логічність й систематичність цього правового, політичного документу. Текст складається з коротких восьми розділів [8, с. 73–79]. У першому зазначається, що Україна «**відновлює** своє державне право, яко Українська Народна Республіка». Отже, дана політична акція спирається на історичні державницькі традиції українства, підтверджуючи тим відновлення політичного державного феномену, перерваного наприкінці XVIII ст. Проголошувалося, що суверенним об'єктом в УНР є народ України, який здійснює «своє суверенне право <...> через Всенародні Збори України» (п. 3–4).

Перша конституція УНР, яка мала переважно правно-політичний характер, на відміну від попередніх, і значний соціально-економічний зміст, але й вона була не позбавлена хиб.

Подальший розвиток українсько-російських взаємин вніс значні корективи в політичну програму Грушевського. Він піддає різкій критиці політику радянської Росії в Україні, оскільки вважає, що вона фактично продовжує стару царську політику. Вчений писав із цього приводу, що більшовицькі керівники, які своїм завданням поставили федеральне об'єднання великоруської та української демократії, під своїм федералізмом приховують найгірший терористичний централізм [4, с. 77, 78]. Тому Грушевський змушений був визнати, що для українців, очевидно, неможливий «повний поворот від незалежної України до федеративної Росії» [6, с. 49]. В історичних умовах, що склалися після проголошення незалежності УНР, Грушевський вважав, що питання взаємовідносин України з Росією найкраще вирішаться за умови входження обох республік як рівноправних членів до складу світової європейської федерації. «У відносинах до Росії, – зазначає вчений, – Українська республіка мусить бути самостійною і незалежною – вони можуть об'єднатися тільки у вищій організації, як дві рівнорядні одиниці» [6, с. 49].

Вплив ідеї федералізму в наукових і політичних концепціях Грушевського виявляється не тільки у сфері українсько-російських стосунків. Історична минушина, гіркий досвід сучасності й тривожні аспекти майбутніх політичних відносин на Сході Європи – все це примушувало вченого і політика досить обережно ставитися до питання федеративного зв'язку України з Росією й у свою чергу привертало його увагу до інших можливостей здійснення української федералістичної ідеї. Особливу роль у своїй концепції майбутнього політичного устрою Східної Європи Грушевський відводив як Білорусії, так і Литві.

Домінуючу роль у цій спілці вчений відводив, очевидно, українській нації, більш чисельній і багатшій на господарські ресурси. Його захоплювала перспектива майбутнього федеративного державного об'єднання трьох народностей на балтійсько-чорноморських шляхах. Ідея чорноморсько-балтійської федерації у складі України, Білорусії та Литви, безперечно, була однією з найзаповітніших мрій ученого.

Послідовний прихильник ідей федералізму в її народницькому розумінні, Грушевський вірив, що українська республіка врешті-решт стане федерацією земель, сполученими штатами України [6, с. 44]. Партія українських соціалістів-революціонерів, ідеологом яких був Грушевський, виступаючи за впровадження федеративних форм у стосунках України з іншими республіками, водночас визнавала й за національними меншостями,

що проживали на її території, права домагатися створення федеративної української республіки. Сам же Грушевський писав із цього приводу: «Чи буде Українська Республіка формально зватися федеративною, чи ні, фактично вона однаково повинна організуватися як федерація своїх фактичних республік-громад» [6, с. 45]. І в 1926 р., підводячи підсумки своєї 40-річної науково-політичної діяльності, він, як і раніше, називає одним з основних завдань, що стоять перед українською нацією, зближення не тільки різних частин розділеної української території, але й усіх народів Східної Європи, роз'єднаних історичними непо-

розуміннями, проте об'єднаних спільними завданнями і майбутнім [11, с. 27].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. З прикрістю доводиться констатувати, що, будучи соціалістом за світоглядом, М.С. Грушевський замість реальної нагоди відродження самостійної української державності взяв на себе непосильне і непотрібне завдання – перебудувати Росію на федеративних засадах. Його нерішучість у відстоюванні національних інтересів, поступливість Тимчасовому урядові й московським більшовикам дорого коштували і йому особисто, й українському народові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вивід прав України. Львів, 1991. 127 с.
2. Грушевський М.В. Балканським антракті. *Літературно-науковий вісник*. 1913. № 1.
3. Грушевський М. Вільна Україна. Статті з останніх днів (березень-квітень). Київ, 1917.
4. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. Київ, 1918.
5. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Санкт-Петербург, 1907.
6. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Борітеся – поборете. Відень, 1920. Т. 1.
7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991.
8. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ, 1992. С. 73–79.
9. Кухта Б. З історії української політичної думки. Київ, 1994. 363 с.
10. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1886 – 1934). *Український історик*. 1966. № 9/10.
11. Ювілей академіка М.С. Грушевського. 1886 – 1926. Київ, 1927.